Reinventarea ca scriitor american a lui Norman Manea

Denisa-Corina BOLBA

Universitatea „Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca, Facultatea de Litere
Babeș-Bolyai University of Cluj-Napoca, Faculty of Letters
E-mail: bolba_denisa@yahoo.com

The Reinvention of Norman Manea as American Writer

Abstract: The present research aims to bring into discussion the complex figure of Norman Manea, representative of the studies concerned with the analysis of the globalization strategies of Romanian literature. Relevant in this sense is the process of "reinvention" of a Romanian writer in an American context, through which one can understand the efforts of cultural and literary transplantation, of a constant, non-euphoric revisionism – according to Claudiu Turcuș's formula –, as an alternative to the necessary political scale of aesthetics, but also the confrontation of clichés coming from the American continent. Throughout this endeavor, attention will be paid to the manner in which Romanian literature allows itself to be shaped, from its (semi)peripheral position, by the effects of a quintessentially transnational culture, such as the American one. What does the integration of Norman Manea entail, formed as an identity in the Eastern European context and as a survivor of some totalitarian regimes, how much of this identity is "saved" or diminished to ensure integration, how is a successful dialogue between the margin and the center formed, remain pillar questions for a profitable discussion for current Romanian studies, concerned with the status of Romanian literature as world literature. Norman Manea's writings thus facilitate the updating of other themes, in addition to that of dislocation and relocation that migration produces: the contrast between the representation of communism in Eastern European prose and the representations of the West or the international reception of contemporary Romanian literature, subjects through which we aspire to overcome the proposed framework discussion.
Keywords: Norman Manea, constellation of exiled writers, literary regimes of relevance, transnational identity, travelling literatu

Citation suggestion: Bolba, Denisa-Corina. "Reinventarea ca scriitor american a lui Norman Manea." *Transilvania*, no. 5-6 (2023): 54-59.
https://doi.org/10.51391/trva.2023.05-06.06.

1. O proză a exilării în globalitate și a înstrăinării. Tipologii, stratificări și relaționări

Prin romanul-colaj, *Umbra exilată* (2021, Polirom) de Norman Manea, este actualizat, încă o dată, exilul românesc în memoria literară mondială, cu semnificațiile lui identitare dislocate de la sursă, conectate însă la un centru imaginar global, prea complex și eterogen ca să permită adopția figurii „înstrăinatului" fără modificări substanțiale sau fără resemantizările de rigoare. Totalitatea acestor modificări intră în alcătuirea procesului de *reinventare* a lui Norman Manea ca scriitor american/transnațional, tematică pe care o abordează în proză mediat, prin intermediul personajelor din romanul-mélange, deși cu o tentă vizibil și verificabil biografică. Este necesar, în acest punct al studiului, să trecem în revistă modelele identitare pe care le explorează livresc proza lui Norman Manea, cu atât mai mult cu cât putem panorama astfel reprezentarea transformărilor identității – ebraică, est-europeană și americană – în momentele anterioare și ulterioare mondializării.

a. Un nou Peter Schlemihl – identitatea ebraică

Romanul poartă pecetea unei confuzii între real și imaginar, personajele sunt fracturate, se confundă cu ființe livrești și adoptă o rețea de semnificații-colaj, însă accentul pus pe latura savantă ar însemna crearea unor deservicii aduse înțelegerii unui scriitor cum e Norman Manea. În primul rând pentru că, alături de alte romane, precum *Întoarcerea huliganului* (2003), *Umbra exilată*[1] se înscrie în seria discursurilor care suprapun peste traiectul biografic direcția literară[2], fapt care implică toate pulsiunile *animalului social și politic*, așa cum poate funcționa când i se iau drepturile firești de participare atât la viața socială, cât și la cea politică a țării din care ar trebui să facă parte. Aceste dimensiuni sunt adesea ignorate de o bună parte a criticii literare autohtone, care îl plasează

într-o zonă aridă, lipsite de creativitate, deși codificarea este o formă serioasă de creativitate, totuși prea savantă pentru a fi considerată „de talent" artistic, cum afirma Alex Ștefănescu, din 1997 începând[3], și Nicolae Manolescu[4]. Ceea ce îndepărtează hedoniștii de lectura prozei lui Norman Manea, după cum îi numea Paul Cernat[5], este natura dublu sisifică a lecturii pe care o setează: întâi pentru că răscolește tumultul de *a fi* o identitate respinsă din cultură și mai apoi pentru că setează o rețea de referințe intertextuale și identitare, al cărei nod se vrea a fi. Revenind la marca biografică, traumele lăsate de sistemele șovine asupra unui scriitor de origine evreiască cu atât mai mult cu cât istoria nu l-a ocrotit de experiența lagărului, în ciuda vârstei fragede, formează supape care dau naștere unor reflexe care blochează o conexiune firească cu semenii, răsfrântă asupra personajelor din carte.

Care este, însă, sursa acestei nevoi de a deveni un nod identitar? Promisiunile egalitariste, atât de dorite, pe care le oferă noul regim în România postbelică ajung să fie dezmințite rapid, însă le urmează consecința scindării între nevoia de mai bine, de ieșire din tipar și de a produce schimbare, și vulnerabilitatea în fața eșecului economic, politic și al proiectului egalitarist. Rămâne soluția adâncirii într-un munte de irealitate, în literatura pe care o citește și pe care o va scrie. (Auto)Exilul este cea mai nefericită opțiune pentru o personalitate ca Norman Manea, care își găsește linia de fugă în devenirea prin limba română, mijloc al literaturii, însă este și o formă de protest (deci de a fi subversiv) prin ratare, pe care o tematizează și în *Mișcarea relativă*. Opoziție dureros patronată, în *Umbra exilată*, de un prim personaj emblematic pentru rețeaua identitară hibridă, Peter Schlemihl[6], care setează, mai întâi etimologic prin germanul „schlemiel" și prin mozaicul „shlemazi", originea evreiască a apatridului, a emigrantului, a celui aflat *ex centrum* prin diferențiere etnică. Inserția acestui prototip de înstrăinat oferă și prilejul unei etapizări a semnificațiilor exilului, în situația de față, unul provocat de xenofobia majorității. Modelul identitar al celui deposedat de umbră, înscris în tipologia evreului renegat, nu permite însă decât o recunoaștere parțială a situației autorului. Deși protagonistul se identifică în prima parte a cărții cu *iudeul lepădat*, este nepotrivit să-l imaginăm pe Peter Schlemihl ajuns, într-un final, transnațional precum ajunge invocatorul său, stârnind, din contră, xenomania americană (și nu numai), nu o dată atrasă de așa-zisul „exotism"[7] evreiesc și balcanic al eroului. Surghiunul schlemihlian este doar un strat al exilului, momentul prim al respingerii de către cultura inițială, nu atitudinea ulterioară a celor adoptive. În comunitățile ostile, absența umbrei, remarcată de cetățenii care intră în contact cu Peter Schlemihl, stimulează dezgustul, indiferența sau mila, dezaprobând absența elementului care dovedește materialitatea și apartenența la codul de valori burghez, declanșând, până la urmă, repulsia finală față de proscriși și măsurile represive: etichetele numerale sau simbolice cu rolul de a reifica și clasa (tehnică utilizată, deopotrivă, în povestea lui Chamisso[8] și, ulterior în istorie, în organizarea lagărelor), alungarea din cultură și istorie, revizuirea sistemelor care le-ar permite reintegrarea etc.

Peter Schlemihl primește noi conotații în *Umbra exilată*, sugestive pentru relația dintre exilat și țara de origine în contextul marilor paradigme social-politice ale secolului al XX-lea și al vieții de după decredibilizarea acestor ideologii. Astfel, la nivel social, personajul Peter Schlemihl își păstrează, și în acest secol, statutul de intrus, însă la nivel politic, ținând cont de raporturile dintre Norman Manea și regimurile totalitare, intrusul devine un dușman al rasei pure și, ulterior, al poporului. Mihai Iovănel remarca poziția dificilă a operei lui Norman Manea, construită „pe negocierea deloc simplă dintre experimentul literar și articularea unui discurs intelectual raportat la marile probleme ale ultimului secol (nazism, comunism)"[9]. De subliniat faptul că expresia „raportarea la ideologie" e diferită de o literatură angajată ideologic; prima privește modul în care structurile de putere afectează interioritatea unui individ, pe când a doua are ambiția de a se poziționa explicit față de putere, cea de-a doua depășind cu mult discreția și subtilitatea tipice lui Norman Manea. Relevanța acestei prime măști identitare de sorginte iudaică în rețeaua pe care și-o creează Norman Manea este justificată de câteva evenimente din viața scriitorului petrecute în relație cu țara originară și cu statusul ei mentalitar, care invocă ruptura și amețeala celui care deține o identitate nepermisă în societatea est-europeană în cea de-a doua jumătate a sec. XX.

b. *Love for Exile* – identitatea est-europeană/„balcanică"

Ironic, ceea ce asigură reușita scriitorului în plan global și mutația dinspre o zonă ex-centrică spre una centrală este tocmai șirul istoric de privațiuni, prilej pe care Norman Manea îl folosește pentru a răsuci sensurile exilului, trecându-l prin reflexii măgulitoare, bineînțeles, pentru a-l deconstrui. Aceste oglindiri ale exilului sunt argumentate prin inserția unor opinii ca cele ale lui Jun ichiro Tanizaki[10] și Emil Cioran[11]. Traumele exilului exterior au fost dublate încă de la primele cărți – cu precădere în *Captivi* (1971), respectiv *Plicul negru* (1981) – de exilul interior, ipostază bicefală pe care o documentează și Claudiu Turcuș[12]. Ceea ce este interesant este faptul că rănile sunt avantajoase pentru faima transnațională, cu atât mai mult cu cât reflectă o atitudine xenofobă de amploare din istoria umanității, de interes ca valențe clarificatoare pentru înțelegerea experiențelor unor indivizi renegați într-o astfel de epocă. Modul sardonic în care întâmpină autorul-exilat recunoașterile ulterioare pe scena transnațională, este dublat de paradoxul de a accepta mondializarea facilitată de parcursul existențial concomitent cu refuzarea vehementă a statutului de victimă a istoriei.

În tranzit spre mondializarea propriu-zisă, care începuse odată cu traducerile în germană și engleză de la sfârșitul anilor 80[13], observăm desfășurarea complexă a acestor coordonate care țin de faima transnațională. Suplinirea repudierii nu are loc, în orice caz, decât parțial și este prilej de sarcasm, cu atât mai mult cu cât scena transnațională, care îi recunoaște valoarea ca scriitor, a fost aceeași scenă care i-a provocat traumele, prin jocurile politico-ideologice din secolul al XX-lea, răni care îi asigură apartenența și faima în lumea de azi. Sarcasmul primește aici nuanțe adiționale, Norman Manea nu

ratează ocazia de a-l încărca cu o nouă referință intertextuală, de această dată din Mark Twain: „Sursa secretă a umorului nu este bucuria, ci necazul”[14]. Ca notație suplimentară, în această primă etapă – etapa germană a înstrăinării – nomadul amintește și basmul lui Andersen, *Skyggen* („Umbra”)[15], în care silueta parșivă și parvenită își controlează stăpânul, pus în situația de a-și vinde umanitatea umbrei, pentru a se recupera dintr-o boală secătuitoare. Similar, titlul cărții nu vorbește despre un om exilat, ci despre rămășița întunecoasă a acestui om, proprietară a omului-rest, exilată, dar care a reușit în lumea largă, unde are succes în calitatea ei de rest, pe care o putem resemantiza cu sensul de relicvă balcanică (succesul transnațional este mai potențat decât cel național), întocmai *Umbrei* lui Andersen. Umbra identității balcanice rămâne o formă de potențare ironică a „balcanismului de export”, conotație preluată dintr-un basm cu dublă valență: persiflarea atmosferei „de acasă” și atragerea atenției asupra traumei „exotice”, pe care o invocă nu pentru a-i oferi credit, ci pentru a o ridiculiza, condamnând conștiința globală pentru tendința stranie de a exotiza traumele, cosmetizându-le în procesul exporturilor și importurilor deopotrivă. Acesta este un fir important în sistemul rețelar de identități pe care le operează transnațional Norman Manea, cu valențe bicefale, însă reprezentative pentru modalitatea prin care funcționează literatura în context american, intrată în circulație doar în măsura în care răspunde intereselor estetice, ideologice (Occidentul democratic încurajează accentuarea actelor inumane ale ideologiilor totalitare) etc. Însă *Literatura în deplasare* va fi nuanțată în cele ce urmează tocmai ca noțiune în care sunt (de)jucate interesele tranzacționale ale culturilor care interacționează prin figuri transnaționale cum este Norman Manea.

c. Demersuri de integrare. Începutul mondializării.

Intervine apoi o nouă ipostază a protagonistului din cartea propusă, de data aceasta din stadiul american al înstrăinării, în care „umbra” străinului începe să întreprindă acțiuni concrete de transplantare: „Îi scria cu dicționarul pe masă. Preferase această soluție umilă, unei umilințe mai mari, de a trimite scrisori în neant, oriunde și oricui, implorând adăpost și caritate (...) o nouă șansă de a-și vinde umbra în schimbul unei funcții (...) Stima de sine era o noțiune nouă pentru imigrant, dar uzată și dragă celor cu care avea de a face”[16]. În *Curierul de Est*, Norman Manea vorbește despre o mutație nu doar geografică și spirituală, ci și istorică, într-o generație nouă[17], care se confruntă cu greutățile limbii noi, caritatea financiară, adaptarea la burlescul mentalității *pop-culture*, lovirea de nevoile dogmatice și moralitatea artificială a secolului, de obsesia unui succes concret, de lupta dintre vulgaritatea libertină și relicvele puritane etc., piloni ai culturii-gazdă, de altfel, prin excelență transnațională, în care se adună toate dilemele globalizării, insuficient redată, așa cum constata și Doris Mironescu, de epistemologia centrată pe statul-națiune[18]. Raportându-se la aceste chestiuni problematice, personajul-narator din *Umbra exilată* introduce noi piese pentru asamblaj, figuri paralele care suferă de alienare în tumultul eforturilor de a supraviețui competiției. Exilații de pretutindeni resemantizează *jocul cu mărgele de sticlă* al lumii culturale noi, cu atât mai mult cu cât se înscriu în mai multe culturi, fie biografic, fie prin carieră, fie prin ambele. Amintim în treacăt figura lui Mister John, președinte al universitarilor, american pragmatic, preocupat de „capitalul uman” al instituției, pe Konrad Kardash-Greyhound, botezat transoceanic Charlie, avocatul expert în imigrare și pe Fiona Blum-Kovalsky, abilă șantajistă și jucătoare a cașeurilor. Nu lipsesc nici interesele erotice, care senzualizează, încă o dată, ideea de balcanism iudaic – personaje reprezentative pentru această atitudine sunt Jennifer și Caroline, însă ele își depășesc clasificarea, sunt complexe și își permit să se autoproiecteze într-un exil sedentar, aducând, astfel, în calcul empatia. Există însă și alte tipuri de interese, sapiofile, precum cele ale Evei Lombardi, care privește nomadul ca pe o sursă de mister, o altă formă de romantizare, codificată savant. Se pot regăsi și interpretări politice, la nepotul și nora evreică a Dictatorului Bâlbâit, cum este numit Ceaușescu în discursul lui Manea, dublu alungați, atât din teritoriul românesc, cât și din cel al Canaanului. Membrii familiei autoritare ajung în ipostaza de neintegrați, urmăriți de informatorii noului regim și săraci, căutând disperat libertatea și siguranța pe care nu o oferiseră, la rândul lor, în clipele de glorie. Relația dintre cel înstrăinat de țară din cauza regimului comunist și moștenitorii aceluiași regim este cel puțin interesantă, în special pentru că naște frustrare pentru cel dintâi, deși nu suficient încât să anihileze altruismul. Toate aceste poziții și trăsături subliniază natura hibridă a exilaților, înscriși în acel *worlded spatiality*, biografii interstițiale condamnate la cadraje, fie din considerente economice, sociale sau politice.

Ipostazierile de mai sus sunt dispuse astfel și pentru a limpezi o serie de atitudini, de altfel eterogene, venind dinspre continentul american spre Manea și, prin prisma orizontului pe care îl deschid prejudecățile culturale, spre identitatea est-europeană. Dialogul cultural reiese din relaționarea străinului cu încetățeniții (mulți cândva imigranți), fenomen interesant de urmărit în confesiunile pseudoficționale ale lui Norman Manea. Relația cu universitatea americană, mijlocită de Jennifer, se concretizează în raporturile cu Mister John, care îi respinge cererea de a preda în nenumărate rânduri din considerente financiare. Domnișoara Fanny îi solicită ajutorul pentru studiul statutului femeii în regimurile totalitare, însă public evită să menționeze numele binefăcătorului. Succesul în carieră reflectă imaginea relației dintre mondializare și capitalismul american, potențându-i latura intransigentă, nescutind nici măcar apatrizii. De ce Fiona/Fanny țintește la poziții academice care îi asigură prosperitate economică? De ce, tot din considerente financiare, strănepotul lui Ceaușescu este respins din lumea academică? De ce chiar Norman Manea, din lipsă de fonduri, nu primește locul la catedră? Ce determină, în fond, succesul mondializării unui scriitor român care emigrează: coeziunea dintre interesele personale și cele ale capitalismului, plierea pe tipul de *entertaining* prin care ajunge vândută/valoroasă literatura, așa cum înțelegea și Tihanov sau, mai degrabă, viziunea alocentrică, deschisă spre înțelegerea

parcursurilor existențiale ale alterității reprimate în secolele anterioare

2. Strategia rețelei – supraindividualitate transnațională și reinventare

Cum este, așadar, primit omul – Norman Manea – în calitate de scriitor român în lumea literară, fie și inegal prin atitudini, de societatea de elită a Statelor Unite și, mai mult, în ce scop? Regimurile de relevanță, în sensul dat de Tihanov[19], pentru un scriitor român emigrat țin, așa cum afirma și Doris Mironescu, de pluralitate și coincidență[20], determinismul intereselor sociale, deși poate explica anumite aspecte ale unor fenomene ca cel al *bestsellers* sau popularitatea scrierilor Young Adult Fiction, nu parcurg exhaustiv și fenomenul mondializării *per se*, întrucât interesele sunt variate și intențiile greu demonstrabile. Mai important este că, așa cum sesiza și criticul George Steiner[21], marea majoritate a culturii înalte occidentale este formată extrateritorial. Așadar, inserția conceptului de „regim de interes" se izbește imposibilitatea de a încadra interesele venind din medii culturale diversificate într-un regim comun, specific unei ere, așa cum este ea formatată teoretic, după o structură imună la neconcordanțe. Amintim mărturisirea unui alt Peter din lumea personajelor lui Norman Manea: „America!, bombăni, în extaz Peter. Universități ascunse în păduri, ca în Evul Mediu! Universitari disponibili aventurii! Istorici care pledează în instanțe celebre, chimiști muzicieni, bancheri psihologi, atleți regizori de film, matematicieni slujind scena"[22], unde experiența transoceanică pare un amalgam bizar și kitschos, însă este adesea și insulară, ceea ce îl provoacă pe Manea să întreprindă o serie de acte cel puțin interesante. În 1987, imediat după plecarea din țară, Norman Manea îi scrie de la Berlin lui Philip Roth, propunându-i publicarea unei antologii de proză scurtă românească în colecția americană *Writers from the other Europe*, urmând să-l întâlnească la New York în anul următor. Prietenia longevivă dintre cei doi avea primească valențe rizomatice pentru propagarea literaturii române, țel urmărit constant de Norman Manea și care reiese din semnele pe care le oferă constant intelectualul român. În 1990, serata literară dedicată literaturii române, cu tema *Cuvântul ca armă*, unde participă împreună cu alte personalități ca Matei Călinescu, Nina Cassian și Andrei Brezianu, îl aduce în contact cu literatura română extrateritorială prin care pare că vrea să o modifice pe cea teritorială, promovând-o în cadrul unei constelații de scriitori care se declară afini ai lui Norman Manea. Nu este o surpriză apropierea de Matei Călinescu, care îl și invită un an mai târziu să susțină o prelegere la Indiana University, unde cel din urmă încearcă să atragă tineri cercetători români înspre catedrele de literatură comparată. Ulterior, proiectul pare că își lărgește orizontul și tinde să aducă la un loc o serie de autori ca: Philip Roth, Saul Bellow, José Saramago, Aleksandar Tišma, Cynthia Ozick, Edna O`Brien, Antonio Tabucchi, Claudio Magris, Orhan Pamuk, Ismail Kadare, Mario Vargas Llosa, Antonio Mu□oz Molina, Nurrudin Farah, Tahar Ben Jelloun, pe care îi introduce strategic în cursul de „Contemporary Masters", unde sunt și invitați fizic. De asemenea, încep serii lungi de interviuri cu Leon Volovici, iar Norman Manea îl intervievează la rândul său pe Saul Bellow. Toate aceste mișcări ambițioase în lumea literară transnațională îl plasează într-o postura socio-literară fertilă și dezvoltă rețele ingenioase de propagare a unui alt fel de centru. Norman Manea, de acum versat în terenul de joacă al literaturii mondiale, din al cărui centru propagă unde seismice, râvnește la o lume în care transliteraritatea este reprezentată de fostele figuri respinse. Din *literatură a exilului* face o literatură *în deplasare*, adică însumează, printr-o rețea de scriitori cu profil transnațional, variațile posibile ale regimurilor de relevanță, strategie cu un randament mai bun decât dacă ar miza pe o singură formă de interes, cum ar fi cel al *entertainingului*, întrucât răspunde intereselor culturale diverse și le pune în dialog, promovând un discurs nou prin care este cerută o estetică a eticii, care țintește, prin natura ei, să ajungă dincolo de interesele ideologice și să privească la impactul acestora asupra comunităților și indivizilor.

Nu ratează nici ocazia de a se reîntoarce în țară, în 2008, când se pun bazele unei târzii serii de autor la Editura Polirom, și de a familiariza prietenii de breaslă scriitoricesc-transnațională cu tărâmul lui natal și viceversa. Norman Manea se reinventează în multe etape, nu doar literare, ci și biografice, tot mai acut înspre direcția aceasta cosmopolită, până ajunge în stadiul de a crea o adevărată *Republică Mondială a Literelor* – într-un sens denaționalizat, spre deosebire de cel pe care îl oferă Pascale Casanova expresiei¸ selecționată atent, după criteriile afinității.

Concluzii

În 1986, când Norman Manea părăsește România, neștiind că va ajunge în *țara tuturor posibilităților*, o face șovăitor, cu o spaimă care îl va părăsi cu greu, după cum afirma în dialogurile cu Edward Kanterian și în interviurile ulterioare. Temperamentul îl depărtează, așa cum observa și Claudiu Turcuș, de specia pe care o scrutează anglo-olandezul Ian Buruma, a celor care recurg la exil dintr-un capriciu, animați mai degrabă de atracția față de un „cosmopolitism elitist" decât de necesitatea de a evacua o patrie turbulentă[23]. Exilul impus este o soluție umilitoare și dureroasă, o altă varietate a vieții de fugar, un schimb de presiune marcat politic, ideologic, economic, demografic etc., creator al unei deplasări interculturale din care rezultă umplerea unei culturi, prin golul celeilalte. Pentru Norman Manea, acest schimb de presiune literară, care inițial crea o adaptare greoaie și complexată, începe să prindă noi valențe. De la statutul de „martor tăcut" teoretizat de Giorgio Agamben[24], la acceptarea schemei schlemihliene, la demontarea prejudecăților culturale cu privire la identitatea est-europeană, până la acomodarea în țara în care s-a născut nomadul modern și reformarea spațiului transnațional, Norman Manea traversează, literar și existențial, o sumedenie de spații. În acest schimb de presiuni globale, intelectualul iudeo-româno-american păstrează demnitatea limbii nu ca pe o himeră clișeică, cum se afirma în critica autohtonă, ci ca pe o soluție cu semnificații duble: scut identitar al individului ca om și mișcare

strategică pentru avansarea unei breșe literare. Momentul în care Norman Manea decide să se reinventeze și să privească diferența de presiune dintre culturi ca pe o sursă a mișcării între acestea este și momentul în care inițiază mișcarea de a transforma *literatura exilului* în *literatură în deplasare*.

Note

1. Claudiu, Turcuș, „Ficțiunea complementară", *Observator cultural*, nr. 1149, 09 martie 2023. https://www.observatorcultural.ro/articol/fictiunea-complementara/.
2. Vezi Claudiu Turcuș, Estetica lui Norman Manea (București: Cartea Românească, 2012), capitolele *Imposibila întoarcere* și *Biografizarea* ficțiunii (pp.129-161).
3. Ovidiu Șimonca, „Strania revanșă a celui care nu așteaptă laurii noștri veștejiți", *Observator cultural*, nr. 185, 09 septembrie 2003. https://www.observatorcultural.ro/articol/strania-revansa-a-celui-care-nu-asteapta-laurii-nostri-vestejiti/.
4. Radu Ioanid, „Extraordinarul jurnal al lui Sebastian", *Observator cultural*, nr. 36, 31 octombrie 2000. https://www.observatorcultural.ro/articol/extraordinarul-jurnal-al-lui-sebastian-i/.
5. Paul Cernat, „Dificila întoarcere a scriitorului", *Observator cultural*, nr. 308, 16 februarie 2006. https://www.observatorcultural.ro/articol/dificila-intoarcere-a-scriitorului-2/.
6. Adalbert von Chamisso, *Extraordinara poveste a lui Peter Schlemihl*, postfață de Thomas Mann (Iași: Polirom, 2021).
7. Norman Manea, *Umbra exilată* (Iași: Polirom, 2021), 168, 183 și 190.
8. Numerotarea lui Peter Schlemihl cu numărul 12, poreclit „Evreul". Ibid., 64.
9. Mihai Iovănel, *Istoria literaturii române contemporane: 1990-2020* (Iași: Polirom, 2021), 237.
10. „In Praise of Shadows" este un eseu interbelic în care umbra primește conotații pozitive, fiind elogiată pentru atmosfera fragilă și melancolică pe care o îngăduie în spațiile domestice nipone.
11. Norman Manea, *Umbra exilată.* Emil Cioran este parafrazat și afirmat, deși neîncrezător – „Nu, nu poți nega avantajul înstrăinării, al exilării și eliberării din matcă. Un avantaj, da, de necontestat" (190); „Onoarea de a fi respins, așa spunea un gânditor din țara dumitale" (143).
12. Claudiu Turcuș, *Împotriva memoriei* (București: Eikon, 2017). Vezi capitolul *Obscurizări retractile,* pp. 42-50.
13. De menționat eventual câteva titluri: ediţie germană – *Roboterbiographie und andere Erzählungen*, traducere Gerhardt Csejka, Paul Schuster, Dieter Schlesak, Göttingen, Steidl Verlag, 1988 – apare la editura care îl publica pe Günther Grass (a doua ediţie preia titlul original : *Oktober, acht Uhr*, traducere Gerhardt Csejka, Ernest Wichner, Paul Schuster, Roland Erb, Hanser Verlag, München, 2007). Având un ecou considerabil, traducerea germană a determinat, de fapt, ediţiile italiană, franceză şi americană/engleză : *Le thé de Proust*, traducere Marie-France Ionesco, Alain Paruit Paris & André Vornic, Albin Michel, 1990 ; *October, eight o'clock*, traducere Cornelia Golna & Anselm Hollo, Grove Press, New York, 1992 – Quartet, London, 1992 ; *Ottobre ore otto*, traducere Marco Cugno, Serra e Riva, Mondadori, Milan, 1990 ; *Leergeld*, traducere Jan Willem Boss, Muelenhoff, Amsterdam, 1989. *Octubre a las ocho*, traducere Flavia Company, Emece, Madrid & Buenos Aires, 1994 ; Ediţia *El te de Proust* (traducere Joaquín Garrigós and Susana Vasquez, Tusquets, Barcelona, 2010) este mult mai amplă, reproducând aproximativ antologia românească de proză scurtă *Variante la un autoportret* (Editura Polirom, Iaşi, 2008). Pentru mai detalii despre traseul american al volumului *Octombrie ora 8*, vezi Claudiu Turcuș „*October, Eight O'Clock* – East-Central European Proustianism or Synesthetic Reappropriation of The Real", *Ekphrasis – Images, Cinema, Theory, Media* 7, no, 1 (2012): 186-192.
14. Norman Manea*, Umbra exilată*, (Iași: Polirom, 2021), 117.
15. Ibid.*,* 118.
16. Ibid., 130.
17. Norman Manea, *Curierul de Est. Convorbiri cu Edward Kanterian* (Iași: Polirom, 2010), 100.
18. Mircea Martin, Moraru Christian, Terian Andrei, ed., *Romanian Literature as World Literature* (New York: Bloomsbury, 2018), 289–308.
19. Galin Tihanov, *The Birth and Death of Literary Theory* (Stanford CA: Stanford Univeristy Press, 2019).
20. Doris Mironescu, „Regimuri de relevanță, puncte de rezistență: literatura română în postcomunism", *Transilvania*, nr. 7-8 (2021).
21. Edward Said, *Reflections on Exile and Other Essays*, *Grand Street*, nr. 47 (1994): 113–122 *apud* Claudiu Turcuș, *Est*etica *lui Norman Manea* (București: Editura Cartea Românească, 2012), 132.
22. Norman Manea, *Vizuina* (Iași: Editura Polirom, 2009), 67. *apud* Turcuș, *Est*etica, 158.
23. Turcuș, *Est*etica, 132.
24. Nicholas Chare, „The Gap in Context: Giorgio Agamben's 'Remnants of Auschwitz'", *Cultural Critique*, no. 64 (2006): 40–68.

Bibliography:

Buruma, Ian. *Year Zero*. New York: Penguin Random House Company, 2013.
Casanova Pascale. *The World Republic of Letters*. London: Harvard University Press, 2004.
Cernat, Paul. "Dificila întoarcere a scriitorului" [The Difficult Return of the Writer]. *Observator cultural*, no. 308, February 2006.

Cernat, Paul. "Iluziile revizionismului est-etic (I)" [The Illusions of Romanian Revisionism]. *Observator cultural*, no. 539, August 2010.
Chare, Nicholas. "The Gap in Context: Giorgio Agamben's 'Remnants of Auschwitz.'" *Cultural Critique*, no. 64 (2006): 40–68.
Cristea-Enache, Daniel. "Limba interiorității (I)" [The Language of Interiority]. *Observator cultural*, no. 584, July 2011.
Ernu, Vasile. "Interviu cu cel mai exilat dintre scriitori, Norman Manea" [Interview with the most Exiled Writer, Norman Manea]. *Libertatea*, February 2022. https://www.libertatea.ro/lifestyle/interviu-cu-cel-mai-exilat-dintre- scriitori-norman-manea-azi-marasmul-global-populismul-si-antisemitismul-in-crestere-sunt-ale- planetei-intregi-3963268.
Grădinaru, Magda. "Norman Manea despre prietenia sa cu Philip Roth: 'O prietenie complicată pentru că scriitorii sunt animale complicate'" [Norman Manea on his Friendship with Philip Roth: "A complicated friendship because writers are complicated animals"]. *News.ro*, May 2018. https://www.news.ro/cultura-media/norman-manea-despre-prietenia-sa-cu-philip-roth-o-prietenie-complicata-pentru-ca-scriitorii-sunt-animale-complicate-19224044230020180508181254 43.
Ioanid, Radu. "Extraordinarul jurnal al lui Sebastian" [The Extraordinary Diary of Sebastian]. *Observator cultural*, nr. 36 (31 octombrie 2000)
Iovănel, Mihai. *Ideologiile literaturii în postcomunismul românesc* [The Ideologies of Literature in Romanian Postcommunism]. Bucharest: Muzeul Național al Literaturii Române, 2021
Iovănel, Mihai. *Istoria literaturii române contemporane: 1990–2020* [The History of Contemporary Romanian Literature: 1990-2020]. Iași: Polirom, 2021.
Manea, Norman. *Curierul de Est. Convorbiri cu Edward Kanterian* [The Eastern Messenger. Conversations with Edward Kanterian]. Iași: Polirom, 2010.
Manea, Norman. *The Fifth Impossibility: Essays on Exile and Language*. New Haven: Yale University Press, 2012.
Manea, Norman. *The Hooligan's Return*. New Haven: Yale University Press, 2013.
Manea, Norman. *Umbra exilată* [The Exiled Shadow]. Iași: Polirom, 2021.
Martin, Mircea, Christian Moraru, and Andrei Terian, eds. *Romanian Literature as World Literature* (New York: Bloomsbury, 2018).
Mironescu, Doris. "Regimuri de relevanță, puncte de rezistență: literatura română în postcomunism" [Regimes of Relevance, Resistance Points: Romanian Literature during Postcommunism]. *Transilvania*, no. 7-8 (2021): 107-114.
Said, Edward. *Reflections on Exile and Other Essays*. Granta Publications, 2013 [e-book].
Șimonca, Ovidiu. "Strania revanșă a celui care nu așteaptă laurii noștri vestejiți" [The Strange Revenge of the One Who Doesn't Expect our Praise]. *Observator cultural*, no. 185, September 9, 2003.
Tanizaki, Junichiro. *In Praise of Shadows*. Los Angeles: Sopra Books, 2017.
Tihanov, Galin. *The Birth and Death of Literary Theory*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2019.
Turcuș, Claudiu. "Ficțiunea complementară" [Complementary Fiction]. *Observator cultural*, no. 1149, March 2023.
Turcuș, Claudiu. *Est*etica *lui Norman Manea. Monografie* [Norman Manea's *East*hetics. Monography]. Bucharest: Cartea Românească, 2012.
Turcuș, Claudiu. *Norman Manea: Aesthetics as East Ethics.* Berlin: Peter Lang, 2016.
von Chamisso, Adelbert. *Extraordinara poveste a lui Peter Schlemihl* [Peter Schlemihl's Extraordinary Tale], afterword by Thomas Mann. Iași: Polirom, 2021.
Zaciu, Mircea et al. *Dicționarul scriitorilor români* [The Dictionary of the Romanian Writers]. Bucharest: Albatros, 2001.